

Kati Mikkola ja Mikko Pollari

Poliittisen marginaalin ääni vaalikeväältä 1907

TEOSOFISEN TYÖMIEN ITKOSEN
 MUISTIINPANOT JA JULKISUUSSTRATEGIA

Suomen työväenliikkeessä vaikutti 1900-luvun alussa teosofisesti suuntautunut joukko, jonka visiot kansakunnan tulevaisuudesta poikkesivat ratkaisevasti valtavirran sosialismista. Tarkastelemme artikkelissamme kiertävän teosofisen työmiehen Vilho Itkosen Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle vuonna 1907 lähettämää käsikirjoitusta. Itkosen kirjoitusmotiivi oli halu jättää tulevaisuuden ihmisille todiste siitä, millaiselta ensimmäiset eduskuntavaalit näyttivät poliittisesta marginaalista.

Kun mikään sanomalehti ei puolueravon takia, ole kylliksi arvokas, jul[k]aistakseen puolueettomia, sielu-elämään, kohdistuvia tutkielmia, eikä teoksina, puolittain samoista syistä, voi saada ilmi, elämän syvimpiä totuuksia, on suurin tieni, jättää Suomalais Kirjallisuuden Seuran arkiston säilytettäväksi, eräitä mietelmiäni, runoissa sekä suorasanaisena, etupäässä sosialitietisestä kehityksestä Suomessa, nykyaika, etupäässä silmällä pivettyinä. Nämä mietelmäni tulevat olemaan, heikkoja, sen käsittän mutta oikeus minullakin on, jättää edes tulevaisuudelle, ajatelmani, mietelmäni, etten kätkisi, elämän käsitystäni sen kansan lapsena, Suomen kansan, johon kuulun, sieluni, ruumiini puolesta, vaikka vain rajallisena; kaikkeuden valossa, olen rajattomuuden lapsi. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkistossa,

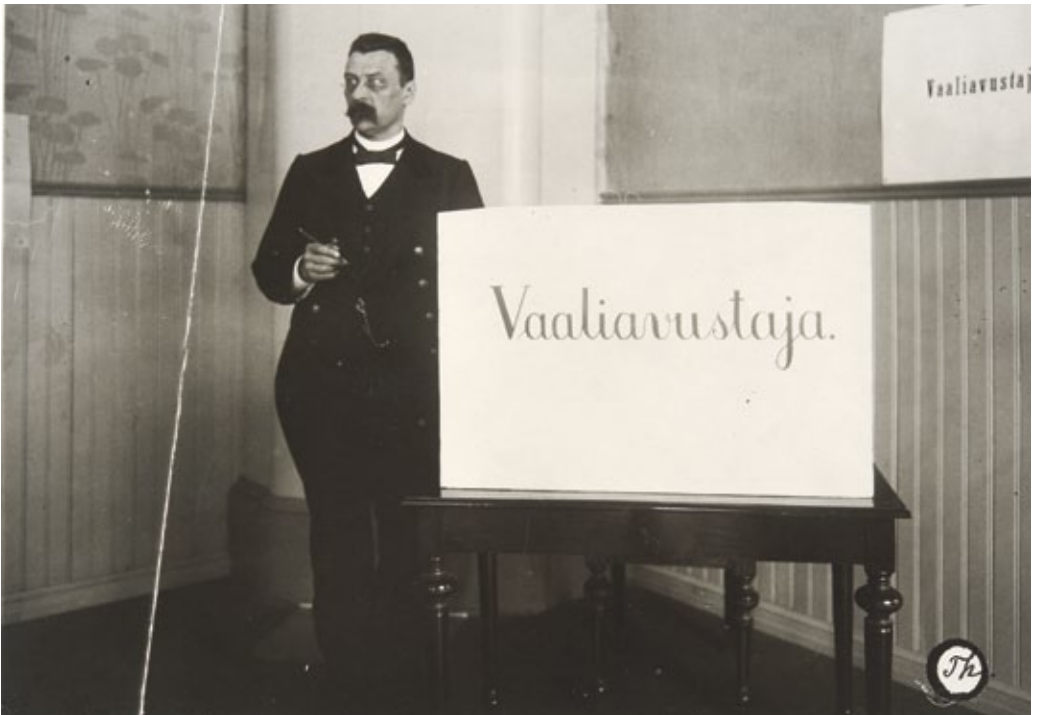
saakoon sieluni hehkusta, edes pirstalleita, osak-sensa, eikä Seuralla ole oikeutta, sitä tilaisuutta, minulta estää.¹

Näin kirjoitti viikkoonsa 35-vuotias työmies Vilho Itkonen maaliskuun 20. päivänä 1907. Paikkana oli John Granholmin Vaasankadulla Helsingissä sijaitseva asunto, jossa oppimattomaksi ja vaatimattomista oloista ponnistaneeksi itseään kuvaileva² Itkonen tuohon aikaan majaili. Itkonen oli syntynyt 8.3.1872 Heinävedellä, Kerman kylässä. Hänen äitinsä Ulrika Katriina (o.s. Kiiskinen) oli kuollut pojan ollessa vain vuoden ikäinen. Isä Elias Itkosen tiedetään työskennelleen muun muassa Mäntylahdessa torpparina ja sahatyömiehenä Kerman sahalla.³ Vartuttuaan Vilho oli tehnyt töitä muun muassa puunhakkaajana, tukiasioitsijana ja ompelukoneasiamiehenä ja oleskellut useissa kaupungeissa eri puolilla Suomea. Sekalaisten töiden ohella hän oli kiertänyt puhumassa työväenaatteesta ja osallistunut aktiivisesti muun muassa vuosien 1903 ja 1904 kutsuntalakkotoimintaan ja niiden pohjalta syntyneisiin salaisiin proletaarikomiteoihin. Hän oli ollut myös vangittuna useita kertoja hallituksenvastaisen toimintansa vuoksi.⁴ Suomalaisen Kirjallisuuden Seuraan Itkonen oli ollut ensi kerran yhteydessä jo vuonna 1891, jolloin hän lähetti seuralle elämäkerrallisen kirjoituksensa.⁵ Vuonna 1907 hänet valittiin keräämään taikoja Saarijärvellä seuran virallisena stipendiaattina, mikä oli harvinaista yliopistopiirien ulkopuolisille kansanihmisille.⁶ Taikojen lisäksi seuran kokoelmat karttuivat kuitenkin myös aivan toisenlaisilla kirjoituksilla.

Tilanne, jossa Itkonen alkoi kirjata ajatuksiinsa, oli niin hänen kuin koko kansakunnan kannalta ainutlaatuinen taitekohta. Vain viisi päivää aiemmin, maaliskuun 15. päivänä, oli pidetty eduskuntavaalit, joissa kansalaiset pääsivät yleisen ja yhtäläisen äänioikeuden turvin ensim-

FT **Kati Mikkola** on uskontotieteilijä ja folkloristiikan dosentti Helsingin yliopistossa ja Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran tutkimusosastolla. Sähköposti: kati.m.mikkola@helsinki.fi.

FM **Mikko Pollari** on historian tohtoriopiskelija Tampereen yliopistossa. Sähköposti: mikko.pollari@uta.fi.

Kuva 1. Vilho Itkonen lähetti ”piirrelmänsä” Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle tilanteessa, jossa vuoden 1907 eduskuntavaalien tulos ei ollut vielä selvillä. Kuvassa vaalivalvoja Hämeenlinnassa. Lähde: Museoviraston kuvakokoelmat, HK19830407:9.

mäistä kertaa valitsemaan, keitä he tahtoivat edustamaan itseään vallan kabinetteihin. Itkosen liikuttaessa kynää paperilla nämä valtakunnan tulevan suunnan ratkaisevat äänet oli jo annettu, mutta ei vielä laskettu. Muistiinpanot, joille Itkonen antoi otsikon ”Elämän käsitykseni”, saivat siis alkunsa kutkuttavan epävarmuuden tilassa – hetkellä, jolloin kansakunnan tulevaisuus oli vielä tovin uudella tavalla avoin. Hänen päättäessään

kirjoitustyönsä 8. huhtikuuta tämä avoin ikkuna oli jo sulkeutunut.

Itkonen kirjoitti Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle 200 käsinkirjoitettua sivua, kaikkiaan viisi esseemäistä ”piirrelmää”, kuten Itkonen itse kirjoituksiaan kutsui. Niiden lisäksi seura sai vastaanottaa kuusi runoa, niistäkin useimmat vaalitunnelmia kuvaavia. Tässä artikkelissa tarkastelemme, millaisia näkökulmia Itkosen muistiinpa-

1. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, kirjallisuusarkisto (SKS, KIA), Vilho Itkosen arkisto, A 1225–6, 1. vihko, 1–2. Jatkossa viittaamme kyseiseen viidestä vihkosta koostuvaan aineistokokonaisuuteen muodossa: SKS KIA, x. vihko, sivut.
2. Ks. SKS KIA, Vilho Itkosen arkisto, Vaali- ja muita runoja, Kl. A.2314, B459, Runo: Sarkatakini; SKS KIA, Vilho Itkosen arkisto, B453, Vilho Itkosen kirje SKS:lle 2.4.1893.
3. SKS KIA, 3. vihko, 81; SKS KIA, Vilho Itkosen arkisto, B457, Kuonaa ja kultaa. Perkeitä stipendimatkalta 1907 keräili Vilho Itkonen, 329; toimistos sihteeri Tuula Eklundin tiedonanto 5.7.2016, Heinäveden seurakunta, kirkkoherranvirasto. Vilho Itkosen ristimänimi oli Wilhelm.
4. Antti Kujala, *Venäjänsä hallitus ja Suomen työväenliike 1899–1905*. SHS 1995, 208, 220–222, 242. Toukokuussa 1904 Itkosta oli uhannut jopa karkotus Venäjälle, koska sosialidemokraattina ja vastavallankumouksellisena häntä pidettiin vaarallisena yhteiskuntarauhalle ja valtiolliselle järjestykselle. Lopulta Itkosen vaikutusvalta arvioitiin sen verran vähäiseksi, ettei karkotusta pidetty tarkoituksenmukaisena. Kujala 1995, 226–227.
5. SKS KIA, Itkosen kirjeet SKS:lle, 86 vir. mf, 257, 30.3.1891.
6. Kati Mikkola, *Kansanrunouden kokoelmat. Kerääjinä kuuliaisista avustajista ja visionäärejä*. Teoksessa Lea Laitinen & Kati Mikkola (toim.) *Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa*. SKS 2013, 339–340, 363.

not tarjoavat 1900-luvun alun Suomeen, Itkosen maailmankuvaan ja hänen arkistotietoisuuteensa. Millaisena Itkonen näki oman aikansa ja mitä hän ajatteli Suomen kansan historiallisesta ja yhteiskunnallisesta kehityksestä? Mitä Itkonen tarkoitti elämän syvimmillä totuuksilla, jotka hän kirjoitustensa saatteessa mainitsi? Entä millaisia mahdollisuuksia hän katsoi arkistojen tarjoavan poliittisen marginaalin sanoman välittämiseksi jälkipolville? Tarkastelemme myös, millaisessa asemassa ja maineessa Itkosen edustamat poliittiset ja uskonnolliset käsitykset omana aikanaan olivat ja millaisen suunnan Itkosen oma elämä sai kevään 1907 jälkeen.⁷

Itkosen kirjoitukset tarjoavat kiinnostavan aineiston uudenlaiseen historian tarkasteluun ”alhaaltapäin” – näkökulmaan, joka viime aikoina on herättänyt kasvavaa kiinnostusta ja monitieteistä yhteistyötä.⁸ Viimeisen kymmenen vuoden aikana tehdyt arkistoseelvitykset ja useilla eri tieteenaloilla laaditut tutkimukset ovat osoittaneet, että suomalaisista arkistoista löytyy luultua enemmän kirjoituksia, joiden tekijät ovat vähän tai ei lainkaan kouluja käyneitä kansanihmisiä.⁹ Tällaiset aineistot mahdollistavat tutkimuksen, jota australialainen historiantutkija Martyn Lyons kutsuu termillä *New history from below*. Erona ”vanhaan” on se, ettei alempien yhteiskuntaluokkien historiaa tarkastella tilastollisten

aineistojen tai työväenliikkeen kapean eliitin julkisen toiminnan näkökulmasta vaan kansanihmisten itse tuottamien dokumenttien perusteella.¹⁰

Sosialismi elämäkäsitteenä

Itkosen ryhtyessä kirjoitusurakkaansa päällimmäisenä hänen mielessään olivat sosialismin liittyvät kysymykset. Muistiinpanojen ensimmäinen vihko täyttyi mieltelillä sosialismin ja sen vaalivuonna vallalla olleen variantin luonteesta – eikä yksi vihko lopulta edes riittänyt. Kritiikkiä erityisesti ajan suurimman työväenlehden *Työmiehen* päätoimittajan Edvard Valpas Hännisen (1873–1937) sosialismikäsitystä kohtaan pulpusti Itkosen kynästä lähdeveden lailla.

Sosialismipohdintojen ensisijaisuus ja niiden kiihkeä sävy Itkosen muistiinpanoissa selittyä osaltaan jännittyneellä vaalilanteella, joka Itkosen näkökulmasta katsoen oli jo kaksi vuotta kestäneen ”valpaslaisten” ja ”kurikkalaisten” välisen sanaharkan kulminoituma. Itkonen edusti näistä jälkimmäistä, työväenliikkeen teosofisesti suuntautunutta siipeä, jonka johtohahmona toimi suomalaisen työväen järjestäytymisen alkuvaiheen merkkimies Matti Kurikka (1863–1915).

Syksyllä 1905 Amerikasta¹¹ Suomeen palannut Kurikka oli asettunut vastahankaan työväenliikkeen johdon kanssa, perustanut sanomalehti

7. Kati Mikkola on tehnyt artikkelia osana Suomen Akatemian rahoittamaa ja dosentti Anna Kuisminin johtamaa tutkimushanketta ”Matala katse luokkiin, ideologioihin ja kirjoittamisen käytäntöihin: sosiaalisista rajoista ja niiden ylityksistä 1800-luvun Suomessa” (2011–2015) sekä Koneen Säätiön rahoittamassa ja professori Pia Olssonin johtamassa hankkeessa ”Rajanvetojen kulttuuriperintö – Perinnearkistot suomalaisuuden rakentajina” (2014–2016). Mikko Pollari on tehnyt kirjoitustyötä osana Koneen Säätiön rahoittamaa ja dosentti Olli Löytyn johtamaa ”Suomalaisen kirjallisen kulttuurin yllärajaisuus” -projektia (2012–2013) sekä Jalmari Finnen Säätiön (2014) ja Suomen Kulttuurirahaston (2015–2016) myöntämien väitöskirja-apurahojen turvin. Esitämme lämpimät kiitokset artikkeliin liittyvistä kommentteista Pia Olssonille ja Eija Starkille sekä Tampereen yliopiston Suomen historian tutkimusseminaarin jäsenille.

8. Esimerkiksi dosentti Anna Kuisminin vuonna 2001 perustama tutkimusverkosto Kansanihmiset ja kirjoittaminen 1800-luvun Suomessa on poikunut aihepiiriin liittyviä tieteellisiä ja populaareja julkaisuja, yliopistokursseja, kansainvälisiä seminaareja sekä tutkimushankkeita. Vastaavaa tutkimusta on tehty viime aikoina runsaasti myös muualla. Ks. esim. Martyn Lyons, *The Writing Culture of Ordinary People in Europe, c. 1860–1920*. Cambridge University Press 2012.

9. Lea Laitinen & Kati Mikkola, Johdanto. Teoksessa Lea Laitinen & Kati Mikkola (toim.) *Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa*. SKS 2013, 9–10. Arkistoseelvityksistä ks. Kaisa Kauranen, *Luettelo kansankirjoittajista, heidän aineistoistaan ja käymästään kirjeenvaihdosta* (painamaton). SKS, kirjallisuusarkisto 2005; Kaisa Kauranen & Mari Myllynen, *Luettelo kansankerääjien käsikirjoituksista ja kirjeenvaihdosta 1831–1910* (painamaton). SKS, kansanrunousarkisto 2006.

10. Martyn Lyons, *A New History from Below? The Writing Culture of European Peasants, c. 1850 – c.1920*. Teoksessa Anna Kuismin & Matthew Driscoll (toim.) *White Field, black seeds. Nordic literacy practices in the long nineteenth-century*. Studia Fennica Litteraria 7. SKS 2013, 14–29. Lyons viittaa termillä ”Old” history from below yhtäältä ranskalaiseen Annales-koulukuntaan, toisaalta brittiläisiin neomarksistisiin historiantutkijoihin.

11. Kurikka oli oleskellut ulkomailla siirtolanhankkeissa syksystä 1899 lähtien. Ks. Auvo Kostiainen, Kurikka, Matti (1863–1915) utopistisocialisti, kirjailija, toimittaja. *Kansallisbiografia*. SKS 2000, <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/3515/> (1.9.2015).

Elämän ajatuksiensa äänitorveksi ja lopulta, saatuaan lähtöpässit Suomen Sosialidemokraattisesta Puolueesta elokuussa 1906, perustanut Suomen Sosialistisen Reformipuolueen ajamaan omaa sosialismitulkintaansa. Työväenliikkeen lehtien palstoilla työväenliikkeen johdon ja kurikkalaisten väittelyt muuttuivat pian silkaksi paneteluksi ja herjanheitoksi.¹² Pilkasta sai osansa myös Itkonen,¹³ joka oli seurannut kamppailua aitiopaikalta. Hän esiintyi *Elämän* palstoilla nimimerkillä Koito¹⁴ kirjoittaen tekstejä, joissa paheksui Kurikkaan ja tämän seuraajiin työväenliikkeen omista riveistä kohdistuvaa ”toveriparjasta”.¹⁵ Vaikka poliittiset voimasuhteet näyttivät olevan auttamattomasti liikkeen valtaviiran puolella, Itkonen oli valinnut puolensa.

Teosofia, jota työväenliikkeen kurikkalainen siipi yhdisti sosialismiin, oli 1900-luvun taitteessa erityisesti taiteilija- ja älymystöpiirejä kiehtonut muotiaate.¹⁶ Sen suosio liittyi laajempaan suomalaisen uskonnollisen kentän murrokseen. 1800-luvulla Raamattu ja kirkon opetukset vaikuttivat vielä syvästi ihmisten maailmankuvaan, mutta vähitellen kirkko menetti otettaan ihmisten ajattelumaailmaan. Kyseessä oli laajemminkin Eurooppaa koskenut kokonaisvaltainen uskonnon aseman ja uskonnollisuuden uudelleen muotoutuminen, jossa yhteiskunnan eri osa-

alueet eriytyivät toisistaan, uskonto privatisoitui ja uskonnollisten instituutioiden sosiaalinen valta väheni.¹⁷ Suomessa hallinnolliset uudistukset olivat jo 1860-luvulta lähtien alkaneet murtaa luterilaisen kirkon valta-asemaa yhteiskunnallisella ja paikallisella tasolla, ja vuosisadan loppua kohden myös jumalanpalveluksiin ja kirkon opetustilaisuuksiin osallistuminen vähentyi selvästi. Samaan aikaan monet uudet aatteet ja kansanliikkeet kilpailivat ihmisten ajasta ja arvoista.¹⁸ Teosofia oli sosialismin tapaan ajassa liikkuva, uusi ja innostava oppi, joka lupasi elämän kokonaisvaltaista uudistusta. Sen ohjelman kolme päätavoitetta kiteytettiin teosofien *Omatunto*-lehdessä seuraavasti:

I. Kehoittaa ihmisiä yleiseen veljeyteen katsomatta uskontunnustukseen, rotuun, ihonväriin, kansallisuuteen, sukupuoleen, yhteiskunta-asemaan tai säätyyn. [...]

II. Edistää vertailevia uskonnollisia, filosofisia ja tieteellisiä tutkimuksia, ja

III. Tutkia tuntemattomia luonnonlakeja ja ihmisen salaisia voimia.¹⁹

Teosofian oli työväenliikkeelle esitellyt Matti Kurikka, joka julkaisi työväenlehdissä ensimmäiset aiheita käsitelleet tekstit.²⁰ Kurikan lähdettyä

12. Ks. Anu-Hanna Anttila et al., *Kuriton kansa. Poliittinen mielikuvitus vuoden 1905 suurlakon ajan Suomessa*. Vastapaino 2009, 81–109.

13. Ks. esim. Tähtisade. *Kurikka* 15.4.1906, 13. *Työmies*-lehdessä vuonna 1905 Itkosta nimitettiin lurjukseksi ja häntä syytettiin muun muassa luoton hankkimisesta valheellisesti, voileipävarkaudesta ravintolassa ja varastettujen kirjojen myymisestä (*Työmies* 11.2.1905, 1). Toisaalta Itkosta kohtaan esiintyi epäluottamusta myös *Elämän* piirissä. (Ks. Santeri Lehtonen, Huomautus yleisölle! *Elämä* 18.9.1906, 4; K. V. Männistö, Mustaamaanko? *Elämä* 22.9.1906, 3).

14. Tieto nimimerkistä esim. Pikku uutisia. *Eteenpäin* 5.4.1906, 2.

15. Sitaatin lähde Koito, Materialistinen pöty. *Elämä* 13.6.1906, 4. Ks. myös esim. Koito, Epärehellisyys. *Elämä* 10.3.1906, 1–2.

16. Teosofiasta 1900-luvun vaihteen Suomessa ks. esim. Tore Ahlbäck, *Uppkomsten av Teosofiska Samfundet i Finland*. Religionsvetenskapliga skrifter 28. Åbo Akademi 1995; Nina Kokkinen, Jumalan pojat. Tolstoilaisuuden ja teosofian kohtaamisia vuosisadanvaihteessa. Teoksessa Minna Turtiainen & Tuija Wahlroos (toim.) *Maaemon lapset. Tolstoilaisuus kulttuurihistoriallisena ilmiönä Suomessa*. SKS 2010, 33–41; Antti Harmainen, Naisteosofin *Kalevala*. Uskonnon, sukupuolen ja kansallisen historiakuvan leikkauspisteitä Maria Ramstedtin *Kalevalan sisäinen perintö* -teoksessa. Teoksessa Marja Jalava, Tiina Kinnunen & Irma Sulkunen (toim.) *Kirjoitettu kansakunta. Sukupuoli, uskonto ja kansallinen historia 1900-luvun alkupuolen suomalaisessa tietokirjallisuudessa*. SKS 2013, 71–108.

17. Ks. esim. Rodney Stark & Roger Finke, *Acts of Faith. Explaining the Human Side of Religion*. University of California Press 2000, 59–60.

18. Markku Heikkilä, Kristillinen perinne ja kansallisvaltio. Teoksessa Anja Kervanto Nevanlinna & Laura Kolbe (toim.) *Suomen kulttuurihistoria 3. Oma maa ja maailma*. Tammi 2003, 45; Kati Mikkola, *Tulevaisuutta vastaan. Uutuuskien vastustus, kansantiedon keruu ja kansakunnan rakentaminen*. SKS 2009, 179; Kati Mikkola & Lea Laitinen, Mielen ja kielen muutoksia. Teoksessa Lea Laitinen & Kati Mikkola (toim.) *Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa*. SKS 2013, 426.

19. Martti Humu, Tilaus-ilmoitus. *Omatunto* 15.5.1905, 2.

20. Armo Nokkala, *Tolstoilaisuus Suomessa. Aatehistoriallinen tutkimus*. Tammi 1958, 221.

maasta vuonna 1899 oppia pitivät työväenlehdissä esillä erityisesti kolme vuotta myöhemmin perustetun viikkolehden *Työmiehen Illanvieton* toimituskunta ja lehden avustajana toiminut suomalaisen teosofian johtohahmo Pekka Ervast (1875–1934). Lehden ottama suunta johti työväenlehdissä laajaan polemiikkiin, jonka loppuloksena teosofiset kirjoitukset päätettiin kieltää. Kiellosta huolimatta opin esittely *Työmiehen Illanvietossa* jatkui, ja teosofien pesäpaikaksi tiedetyssä Sörnäisten työväenyhdistyksessä saattoi käydä sunnuntaisin kuulemassa teosofiaa käsitteleviä luentoja.²¹ Teosofinen sosialismitulkinta oli siis vuosisadan alun työväenliikkeessä yksi sitkeästi virrannut pohjavirta, joka Kurikan paluun myötä nousi jälleen pintaan.²²

Itkonen viittaa kirjoituksissaan Kurikkaan toistuvasti kunnioittavaan sävyyn,²³ vaikka huomauttaakin, ettei ole ”sokean auktoriteetin jaloissa” edes kurikkalaisen sosialismin suhteen, vaan tunnustaa ”suuria aatteita” ennen kaikkea yksilönä.²⁴ Tämä päti myös teosofian suhteen – Itkonen ei oman toteamuksensa mukaan ollut elämäntähtäykseltään sen paremmin ”kuiva materialisti” kuin myöskään ”aivan märkä teosoffi”.²⁵ Tästä varauksesta huolimatta teosofian innoittamat näkemykset ovat kaikkia ”Elämän käsitykseni” -vihkoja läpäisevä piirre.

Itkosen teosofisesti virittyneestä näkökulmasta katsottuna vallalla oleva sosialismitulkinta kompastui ennen kaikkea materialistisuuteensa. Kirjoituksissaan hän tyrmää valpaslaisen tavan asettaa materiaalien olosuhteiden parantami-

nen sosialismin ensimmäiseksi tavoitteeksi. Tämä ajattelumalli, jonka mukaan ”aineellinen elämän on ensin saatava korjatuksi, sitten kykenee vasta henkisiä ajattelemaan” on Itkosen mukaan ”socialismin kirous, sen vastustaja, sille aina tuhoa tuottava”.²⁶ Hänelle ”[o]ikea sosialistinen käsitys” asioiden järjestyksestä on päinvastainen: henkeä koskevat asiat on asetettava leivän edelle.²⁷ Valtavirran sosialismin työväelle tavoittelemat aineelliset etuudet ja parannukset – kahdeksan tunnin työpäivä, palkkatariffi, äänioikeus – ovat Itkosen mielestä lopulta sivuseikka. Niiden sijaan sosialismin päämäärän pitäisi olla henkinen kasvu, viisastuminen.²⁸

Valpaslaiseen materialistiseen erehdykseen sisältyi Itkosen mukaan myös käsitys ihmiselämän päättymisestä kuulemassa. Tässä mielessä sosialistit ovat hänen mukaansa vielä pahemmin väärässä kuin kirkko, joka sentään tunnustaa kuolemanjälkeisen elämän olemassaolon, vaikka erehtyykin sen luonteesta.²⁹ Ihminen ei nimittäin joudu kuoleman jälkeen taivaaseen tai helvettiin, vaan hänen sielunsa jatkaa ikuista elämäänsä luonnon kiertokulussa: ”sillä oleva ei voi tulla olemattomaksi, se voipi vain aina muuttua, sielu voi taantua, kehittyä, taantua ja kehittyä rajattomuuteen, josta se on osien murto-osa.”³⁰ Itkonen uskoi ihmisten kehittyvän vähitellen kohti korkeampia sielullisia asteita ja Jeesuksen ja Buddhan kaltaisten opettajien antaman esimerkin mukaista elämää.³¹

Itkosen näkemyksen mukaan valtavirtaa edustaneet materialistiset sosialistit tekivät perustavanlaatuisen virheen erottaessaan toisistaan

21. Ks. esim. A. E. Jokipii *Teosofian suhde työväenliikkeeseen Suomessa*. Eripainos Suomen Kirkkohist. Seuran Vuosikirjasta XXVI, 1936. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura 1938, 2–7; Tore Ahlbäck, *Theosophy and Socialism in Finland*. An Unsuccessful Coup d'Etat at the Beginning of the Century. *Temenos* 21 (1985), 39–54.

22. Teosofian ja työväenliikkeen kytkeminen yhteen ei ollut vain suomalainen ilmiö. Ks. esim. Ison-Britannian osalta Thomas Linehan, *Modernism and British Socialism*. Springer 2012, 3–4, 38–39; Yhdysvaltojen osalta Arthur Lipow, *Authoritarian Socialism in America. Edward Bellamy and the Nationalist Movement*. University of California Press, 1991, passim.; amerikansuomalaisen työväenliikkeen osalta Mikko Pollari, *Teosofia ja 1900-luvun alun suomalaisen ja amerikansuomalaisen työväenliikkeen transatlanttiset yhteydet*. Teoksessa Sakari Saaritsa & Kirsi Hänninen (toim.) *Työväki maahanmuuttajana*. Väki voimakas 25. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 2012, 46–69.

23. Ks. SKS KIA, 1. vihko, 9, 24–26, 36; SKS KIA, 4. vihko, 137, 150, 156.

24. SKS KIA, 1. vihko, 36.

25. SKS KIA, 1. vihko, 14.

26. SKS KIA, 1. vihko, 27.

27. SKS KIA, 1. vihko, 28.

28. SKS KIA, 1. vihko, 8.

29. SKS KIA, 2. vihko, 55–56.

30. SKS KIA, 2. vihko, 57.

31. Ks. esim. SKS KIA, 2. vihko, 50, 53.

socialismin ja uskonnon, joiden olisi pitänyt pikemminkin nähdä olevan ”likeisiä liittolaisia”. Itkoselle todellinen sosialismi ja todellinen uskonto julistavat ihmisen sisältä löytyvää totuutta – ne ovat ”yksi suuri onnen löytämisen luja usko, joka on ihmiskunnan koko olemukseen piirretty”.³² Uskonto ei siis Itkosen mukaan voinut olla yhteiskunnallisesta uudistustyöstä irrallinen yksityisasia, kuten se työväenpuolueen vuoden 1903 Forssan ohjelmassa määriteltiin,³³ vaan elämää kokonaisvaltaisesti koskevan totuuden ilmaisumuoto, jota ei voinut jättää huomiotta yhteiskunnan socialistisessa muutostyössä.

Kaiken kaikkiaan Itkonen käsitti työväenատteen toisin kuin kansainvälisiin sosialismin auktoriteetteihin ja erityisesti Karl Kautskyn sosialismitulkintaan suurlakon jälkeen yhä vahvemmin kiinnittynyt työväenliikkeen valtavirta.³⁴ Hänelle sosialismi ei ollut vain Marxin ja tämän hengenheimolaisten teoksista uutettavissa oleva oppi, vaan perustavanlaatuinen elämäntähtäys, jota pelkät poliittisen aatteen tai yhteiskunnallisen teorian määritelmät eivät riittäneet kuvaamaan. Se edusti yksinkertaisesti kaikkea kannatettavaa: ”Kaikki, mikä on hyvää ihmiskunnassa, sen käsi-

tän sosialismiksi; käsittän kaiken pahan, sosialismin vastakohtana”.³⁵

Maailman socialistisin kansa harhateillä

Kun Itkonen nosti päänsä paperista, hän näki ympärillään yhteiskunnallisen todellisuuden, jota määrittivät väkivallan ja mielivallan ilmapiiri. Tilanne oli erityisen valitettava siitäkkin syystä, että syvimältä olemukseltaan suomalaiset olivat Itkosen mukaan maailman socialistisin kansa, jolle oli luonteenomaista kalevalaisesta menneisyydestä kumpuava harmoninen elämäntapa. Monien muiden teosofien tapaan Itkonen kohotti yhteiskunnalliseksi ihanteeksi kalevalaisen menneisyyden ja sen edustaman ikaikaisen viisauden, jota näihin päiviin asti olivat säilyttäneet lähinnä kansanparantajat eli ”kylätaikurit”.³⁶ Väki- ja mielivalta olivat Itkoselle merkkejä siitä, että Suomen ”rauhallisen kansan” keskuudessa oli päässyt itämään ”iänikuinen sisäinen syhelmä, synti, paha”.³⁷ Ratkaisevana sysäyksenä tämän onnettoman kehityksen kannalta Itkonen näki Matti Kurikan poistumisen Suomesta vuonna 1899.³⁸ Tuolloin työväen peräsimen pääsi ”juoppoja irstailijoita”,³⁹ kuten Eetu Salin (1866–1919) ja Taavi Tainio (1874–1929), ja

32. SKS KIA, 2. vihko, 44.

33. J. K. Kari (toim.) *Toisen Suomen Työväen Puoluekokouksen (5:n työväenyhdistysten edustajankokouksen) Pöytäkirja*. Suomen työväen puoluehallinto 1903, 163–164.

34. Hannu Soikkanen, *Socialismin tulo Suomeen ensimmäisen yksikamarisen eduskunnan vaaleihin asti*. WSOY 1961, 391; Jari Ehrnrooth, *Sanan vallassa, vihan voimalla. Socialistiset vallankumousopit ja niiden vaikutus Suomen työväenliikkeessä 1905–1914*. Historiallisia tutkimuksia 167. SHS 1992, 94–105. Viime aikoina tutkimuksessa on nostettu esiin teosofisen sosialismin ohella myös muita ajan työväenliikkeessä vaikuttaneita vaihtoehtoisia sosialismikäsitteitä. Ks. esim. Kati Launis, *Muistiinpanoja marginaalista. Luokka-Suomen varhainen tekijä Esa Paavo-Kallio. Kulttuurintutkimus 28:2* (2011), 19–32; Hannu Suni, *Röyhkeä opettaja. Esa Paavo-Kallion todellisuuskäsitteet, nälkävuodet ja maailmojen konflikti 1876–1913*. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura 2014; Mikko Kemppainen, *Työväenliikkeen naiskirjailijoiden perhe- ja avioliittokritiikki 1900-luvun alun suomalaisissa työväenlehdissä*. Teoksessa Kirsi-Maria Hytönen & Tuomas Laine-Frigren (toim.) *Työläisperhe arjessa ja kriiseissä*. Väki voimakas 28. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 2015, 23–52.

35. SKS KIA, 1. vihko, 3.

36. SKS KIA, 1. vihko, 4; SKS KIA, 2. vihko, 74–75. Ks. Harmainen 2013. Näkemys poikkesi ratkaisevasti siitä, miten Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran piirissä toimineet kansanrunouden tutkijat, kuten Kaarle Krohn, *Kalevalaan* suhtautuivat. Ks. Jöns Carlson, *Kalevalan salainen oppi*. Teoksessa Ulla Piela, Seppo Knuuttila & Pekka Laaksonen (toim.) *Kalevalan kulttuurihistoria*. SKS 2008, 418; Satu Apo, *Kansanrunouden tutkijat Kalevalan kriitikkoina*. Teoksessa Ulla Piela, Seppo Knuuttila & Pekka Laaksonen (toim.) *Kalevalan kulttuurihistoria*. SKS 2008, 373–375.

37. SKS KIA, 4. vihko, 123–124.

38. SKS KIA, 4. vihko, 126.

39. Itkonen itse piti ihanteena raittiutta, minkä osalta hän oli samoilla linjoilla kuin *Elämän* sivuilla kieltolakia ajanut Kurikka (M. K–a, Vielä kieltolaista. *Elämä* 8.12.1906, 1). Ainakin 1890-luvulla Itkonen oli toiminut myös raittiuspuhujana, (esim. Vilho Itkonen, Joensuun raittiusseuran [...]. *Karjalatar* 6.6.1895, 3). Vuodelta 1904 löytyy tosin myös tieto, jonka mukaan hän oli joutunut Porissa vangituksi vietettyään ”työtöntä ja juopottelevaa elämää” (Oikeus- ja poliisiasioita. *Suomen Kansa* 3.2.1904, 3). Antti Kujalan mukaan vangitsemisen taustalla oli todennäköisesti myös poliittisia syitä: Itkosen toimet Porin seudulla (kutsuntojen vastustaminen, tilausten kerääminen työväenlehdille ja yritykset perustaa työväenyhdistyksiä) tekivät hänestä esivallan kannalta kiusallisen henkilön, josta haluttiin eroon. Kujala 1995, 208–210.

sittemmin ”roisto Valpas, jonka aikana Suomen kansallismoraali alkoikin varsinaisen rappeutumisen”.⁴⁰ Itkonen toteaa murheellisesti, että Suomen kansan alkuperäinen, ”Kalevalan runokaudella” yleväksi osoittautunut luonne ei ollut kesänyt Valppaan vaikutusvallan alla.⁴¹

Itkosen näkemyksen mukaan Valppaan johtama *Työmies* ja sen ympärille ryhmittynyt seurakunta johti joukkojaan turmiollisesti harhaan yllyttäen niitä väkivaltaiseen luokkataisteluun:

*Kiihotus vaaliuurnalle, se kävi näissä ensimmäisissä eduskuntavaaleissa, sosialistiemme taholta, murhain kautta. Kaikki murhat 1906 ja 7 aikana, ne ovat, Suomessa, paitsi juopous y. m. tilapäismurhia, valpalaisen sosialismin kontolla.*⁴²

Valpaslaisen kiihotuksen seurauksiksi Itkonen mainitsee Muolassa [Muolaassa],⁴³ Räisälässä⁴⁴ ja Hakasalmissa tapahtuneet veriteot⁴⁵ sekä kirjoitushetkellä ajankohtaiset Viipurin⁴⁶ ja Taalintehtaan⁴⁷ murhatyöt.⁴⁸ Itkonen yhtyi näin ajan porvarillisessa lehdistössä esitettyihin väitteisiin siitä, että anarkistisiksi nimettyjen veritekojen taustasyö oli nimenomaan sosialistien yllytys luokkavihaan.⁴⁹

Itkosen ajattelutavasta kertoo paljon se, että hän ei juurikaan nosta esiin työväenliikkeen joh-

don keskuudessa esiintyneitä näkemyseroja nimenomaan vuonna 1906 ajankohtaisessa menettelytapaa koskeneessa keskustelussa, jossa vastakkain olivat parlamentaarinen ja radikaalin vallankumouksellinen, laittomatkin teot hyväksynyt linja.⁵⁰ Osittaisen synninpäästön häneltä saa vain Yrjö Mäkelin⁵¹, jonka toimittama *Kansan Lehti* ”jossain määrin osoitti humanisuutta”, vaikka edustikin ”materialistis-ateistista” suuntaa. Mäkelininikin ”repeleovan” linjan kuitenkin ”kukisti valpaslainen murha-agitatio”, ja lehti ”joutui selkärangattomain käsiin, agtiivisen houreilian Timo Kormimaan [Korpimaan⁵²], johtoon”.⁵³ Valpaslaisuus onkin Itkonen tekstissään surutta lyömä yleisleima, jonka alle saivat kyseenalaisen kunnian lukeutua myös liikkeen sisäisissä kiistoissa maltillista kantaa edustaneet Eetu Salin ja Taavi Tainio.⁵⁴ Tämä termin ylimalkainen, poliittisesti tarkoituksenmukainen käytötapa oli aikalaisille tuttu myös *Elämän* sivuilla ilmestyneistä Matti Kurikan teksteistä.⁵⁵

Sosialistijohdon lisäksi Itkonen mielessä eli vankka epäluottamus työväenliikkeen rivijäsenien moraaliin ja yleiseen harkintakykyyn, mistä kertovat hänen ounastelunsa vaalien tuloksesta.⁵⁶ Muistiinpanojensa alussa Itkonen ennustaa, että ”[e]duskuntaan äänestää sosialistit puolueensa

40. SKS KIA, 4. vihko, 127.

41. SKS KIA, 1. vihko, 20.

42. SKS KIA, 1. vihko, 19; ks. myös SKS KIA, 4. vihko, 125, 134.

43. Itkonen viittaa ilmeisesti kesäkuussa 1906 tapahtuneeseen isännöitsijä Geffertin murhaan. Ks. esim. F. K. [Frans Korpi], Veriteon johdosta. *Elämä* 16.6.1906, 3.

44. Räisälän murhilla Itkonen tarkoittaa ehkä naapurikunnassa Sakkolassa tapahtunutta kaksoismurhaa, josta etsityn Juhon Savinaisen takaa-ajoon liittyi tulitaistelu Räisälässä. Ks. Sota Räisälässä. *Otava* 20.11.1906, 3.

45. Tällä Itkonen puolestaan viitanee elokuussa 1906 tapahtuneeseen Hakaniemen mellakkaan, jonka tapahtumapaikkaa kutsutaan ajan sanomalehdissä Hakasalmen toriksi. Ks. esim. Murhenäytelmä Siltasaarella. *Louhi* 7.8.1906, 3.

46. Ks. esim. Oikeus ja poliisiasioita. Kasööri Hahlin murha. *Viipurin sanomat. Supistus*. 3.4.1907, 3–4.

47. Ks. esim. Muualta Suomesta. *Keski-Savo* 5.3.1907, 3.

48. SKS KIA, 4. vihko, 124.

49. Ks. esim. Kylvö itää. *Suupohjan Kaiku* 7.3.1907, 2; Verityöt. *Pohjois-Savo* 8.3.1907, 2; Anttila et al 2009, 207. ”Materialistis-anarkististen” valpaslaisten sosialistien harjoittama yllytys luokkavihaan oli toistuva teema myös *Elämän* sivuilla. Ks. Anttila et al. 2009, 90–91.

50. Ks. Hannu Soikkanen, *Kohti kansanvaltaa 1. 1899–1937. Suomen Sosialidemokraattinen Puolue 75 vuotta*. Suomen Sosialidemokraattinen Puolue – Puoluetuomikunta 1975, 104–110.

51. Itkosella oli Yrjö Mäkeliniin myös henkilökohtainen yhteys, sillä hän oli ollut rakastunut tämän siskoon Impi Mäkeliniin, joka oli kuitenkin suvun painostuksesta antanut tälle rukkaset. Kujala 1995, 221, 254.

52. Yrjö Mäkeliniä *Kansan Lehden* toimittajana seurannut Korpimaa (1883–1960) kertoo osallisuudestaan autonomian ajan lopun aktiiviseen vastarintaan teoksessaan *Salaisilla poluilla* (Kirjavälitys O. Y. 1934).

53. SKS KIA, 4. vihko, 136.

54. Soikkanen 1975, 108–109.

55. Anttila et al. 2009, 90.

56. Ks. myös SKS KIA, 4. vihko, 155.

tyhmimmistä 2/3 osaa”,⁵⁷ ja hieman myöhemmin hän toteaa uskovansa, että niin etsittynä murhaajana kuuluisaksi tulleen Juho Savinaisen⁵⁸ kuin punakaartin entisen päällikön Kaarlo Luodonkin⁵⁹ valinta on todennäköisempää kuin Sosialistisen Reformipuolueen ehdokkaiden Kurikan ja Ervastian – tai kirjailija Juhani Ahon. Itkonen katsoi, että Ervastian, Kurikan ja Ahon edustama ”elämän ymmärrys” jää auttamatta paitsioon ”sellaisen käsityksen keskellä, sellaisen, jonka uskonto on viljeys ja viisaus sokeauskoisuus”.⁶⁰ Äänestäjäkunta oli siis Itkosen silmissä niin harhateilla, että se äänestäisi eduskuntaan pikemmin pahimmanlaatuisia rikollisia kuin kansan todellista parasta ajattelevia ehdokkaita.

Synkästä aikalaisanalyysistaan huolimatta Itkosen ajattelua leimasi kuitenkin kehitysoptimismi,⁶¹ ellei suorastaan kehitysvarmuus. Itkonen oli vakuuttunut siitä, että ihmisen materiaaliset tarpeet väistyvät vähitellen henkisemmän ja kehittyneemmän elämänmuodon tieltä.⁶² Tämä kehitys tulisi kuitenkin ottamaan aikansa: vasta ”muutaman vuosisadan kuluessa vallalla on yleinen sosialistinen usko”, joka merkitsee samaa kuin Jeesuksen ja muiden mestareiden opettama rakkauden sanoma.⁶³ Toisin sanoen ”socialismin ja uskonnon ristiriita [...] lankeaa lopulta koko ihmiskunnan yhteiseksi uskoksi”,⁶⁴ mutta tämä tapahtuu hitaasti, kun ”vuosien vieressä muuttuvat yksilötkin, kehityksen mukana, vaihtuvat karmansa mukana”.⁶⁵

Kehityksen välttämättömästä vähittäisyydestä johtuen pääsy socialismin päämääränä olevaan onnen tilaan tapahtuu Itkosen mukaan kumous-

ten sijaan ”rauhallisen kehityksen kautta” ja ”rakkauden lakien voimalla”.⁶⁶ Itkosen näkemys merkitsi samalla työväenliikkeessä keskeiseen asemaan nousseen luokkataisteluopin kiistämistä. Valpaslaisen vallankumouspolitiikan virhe oli hänen mielestään siinä, että se yritti tuottaa äkinäisen olojen mullistuksen. Koska kapitalistisen yhteiskuntajärjestyksen syitä olivat Itkosen mukaan ”alkuajan synty ja hiljainen kehitys”, ei siitä myöskään ”raivolla noin vaan irti murjota, ei luoda paratiisia noin vaan tunnissa”.⁶⁷ Itkonen katsoikin, että valpaslaiset toimintatavat loppujen lopuksi vain ”hidastettavat kehitystä, jolla olisi toinen vauhti, ellei moista olisi”.⁶⁸

Valppaan edustama socialismi ansaitsi Itkosen mukaan kuitenkin myös jonkinlaista ymmärtämystä, koska sekin oli vain historiallisen kehityksen tulosta ja oman aikansa hedelmä: ”Minä käsittän, että aikain kehitys, tällä kertaa, ei myönnä enämpi, sillä aikain paha on syvällä”.⁶⁹ Tämä myönnytys kytkeytyy Itkosen ajattelussa teosofiasta kumpuavaan karman lain vääjäämättömyyteen: ”[...] olkoon niin, että karmansa kullakin kansalla kannettavana. Suomen kansa on ansainnut, jollakin tavalla, pahan painoa, viisastuakseen, sosialistiksi”.⁷⁰ Nykyiset koettelemukset ovat siis Itkoselle kansan menneisyyden määräämiä, ja samalla välttämätön etappi matkalla kohti tulevaisuudessa siintävää sosialistista elämää.

Itkosen muistiinpanojen väkivallanvastaiset äänenpainot asettuvat ristiriitaiseen valoon, kun niitä verrataan tietoihin hänen aiemmasta toiminnastaan routavuosien aikana. Toimiessaan kutsuntalakkoagitaattorina Mikkelin läänissä

57. SKS KIA, 1. vihko, 9.

58. Ks. esim. Savinaisen vangitseminen. *Uusi Suometar* 15.1.1907, 5.

59. Jari Hanski, Luoto, Kaarlo (1875–1947) toimittaja, kirjailija, vasemmistoradikaali. *Kansallisbiografia*. SKS 2005, <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/7421/> (14.4.2015). Luoto oli myös Matti Kurikan epäsuosiossa, ja hänen edesottamuksistaan raportoitii taajaan *Elämän* sivuilla. Ks. esim. M. K–a, Punanen kaarti. *Elämä* 4.4.1906, 1; Kaarlo Luoto ja Tyyne Vileniuksen itsemurha. *Elämä* 11.4.1906, 3.

60. SKS KIA, 2. vihko, 72.

61. SKS KIA, 4. vihko, 156.

62. SKS KIA, 2. vihko, 68; 2. vihko, 53.

63. SKS KIA, 2. vihko, 53.

64. SKS KIA, 2. vihko, 67.

65. SKS KIA, 2. vihko, 79.

66. SKS KIA, 1. vihko, 28; 4. vihko, 127, ks. myös SKS KIA, 4. vihko, 142.

67. SKS KIA, 4. vihko, 134.

68. SKS KIA, 4. vihko, 157.

69. SKS KIA, 1. vihko, 8.

70. SKS KIA, 1. vihko, 15.

kevällä 1904 Itkosen kerrotaan puhuneen Bobrikovin murhasuunnitelmista ja uhonneen ampuvansa Nikolain – oletettavasti itsensä keisarin. Lisäksi Itkosen tekemiksi päätellyissä proletariikomitean lentolehtisissä julistettiin syksyllä 1904 kuolemaa hallituksen käytyreille ja ”verikoiralle Obolenskille”. Lentolehtisten tulenarka sanoma oli aiheuttanut sen, että Itkonen oli joutunut sosiaalidemokraattien syyskuisessa puoluekokouksessa puhutteluun ja häntä oli vaadittu lopettamaan toimintansa. Suomen työväenliikkeen suhdetta Venäjän hallitukseen tutkineen Antti Kujalan arvion mukaan Itkosella oli ”viehtymys terroritekoihin” ja hän on nostanut Itkosen lausunnot myös esimerkiksi ensimmäisistä merkeistä, jotka osoittivat radikaalien sosiaalidemokraattien alkaneen pitää terrorismia vakavasti harkittavana poliittisena vaihtoehtona.⁷¹

Itkosen muistiinpanojen väkivallanvastaisuutta ja Kujalan tietojen välistä ristiriitaa saatetaan selittää Itkosen rajanveto oikeutetun ja oikeuttamattoman väkivallan välillä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuraan lähettämissään kirjoituksissa Itkonen erotti viimeaikaiset sosialistien aikaansaamat ”kosto- ja ryöväysmurhat” jyrkästi Bobrikovin murhan kaltaisista teoista, joiden tarkoitus on ”pelastaa koko kansa yksilön ikeestä” ja joissa tekijä Eugen Schaumanin tavoin todistaa omalla kuolemallaan vakaumuksensa.⁷² Keskeinen ero on Itkosen arvioissa tekojen motiiveista: oliko teot tehty itsekkäästi omaa etua tavoitellen vai yhteisen kansallisen edun vuoksi.

Itkosen omat ehdokkaat

Itkosen muistiinpanot eivät keskity vain valpalaisen linjan arvosteluun, vaan hänellä oli tarjota sille myös vaihtoehto. ”Elämän käsitykseni” -kirjoitus sisältää Itkosen esityksen siitä, millaisia henkilöitä työväenpuolueen ehdokaslistoilla pitäisi esiintyä, jos ”korkein sosialismi” olisi sen tähtäimessä.⁷³ Itkosen nimillistä tarjooa mielenkiintoisen näkökulman hänen käsitykseensä siitä, millaisten henkilöiden vastuulle kansakunnan asiat tulisi jättää.

Tunnetuista teosofeista Itkonen mainitsee Pekka Ervastian ja Matti Kurikan lisäksi Helsingin Teosofisen kirjaston puheenjohtajan, kamreeri Herman Hellnerin (1848–1942).⁷⁴ Moni Itkosen ajatuksissa aito sosialisti edusti käytännössä 1900-luvun alkupuolen nuorsuomalaisuutta⁷⁵ ja eri tavoin *Päivälehteen* ja sittemmin *Helsingin Sanomiin* kytköksissä ollutta liberaalia joukkoa, kuten säveltäjä ja musiikkikriitikko Oskar Merikanto (1868–1924) sekä kirjailijat Eino Leino (1878–1926) ja Santeri Alkio (1862–1930). Heistä viimeksi mainittu valittiinkin vuoden 1907 vaaleissa eduskuntaan nimenomaan nuorsuomalaisten listoilta.⁷⁶ Näistäkin vaikuttajista niin Merikanto kuin Leinokin olivat kytköksissä teosofiaan,⁷⁷ Alkio puolestaan teosofian kanssa 1900-luvun vaihteessa läheisessä yhteydessä olleeseen tolstoilaisuuteen.⁷⁸ Alkion lisäksi Itkosen listalta löytyykin myös Suomen tunnetuin tolstoilainen, *Päivälehteen* perustajain kuulunut Arvid Järnefelt (1861–1932), joka herätti vuosisadan vaihteen molemmin puolin kohua yhteis-

71. Kujala 1995, 227–228, 247.

72. SKS KIA, 1. vihko, 33.

73. Ks. SKS KIA, 1. vihko, 9–10.

74. Antti Harmainen, Hellner, Herman (1848–1942) teosofi, kamreeri. *Kansallisbiografia*. SKS 2010, <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/9763/> (1.9.2015).

75. Myös Matti Kurikalla oli lähimenneisyydessään vahvat yhteydet nuorsuomalaisuuteen, toimittihän tämä 1890-luvulla nuorsuomalaista lehteä *Viipurin Sanomia*. Ks. Kostiainen 2000.

76. Juhani Mylly, Alkio, Santeri (1862–1930) Maalaisliiton puheenjohtaja, kansanedustaja, kirjailija. *Kansallisbiografia*. SKS 1997, <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/740/> (1.9.2015); Maria-Liisa Nevala, Leino, Eino (1878–1926) kirjailija. *Kansallisbiografia*. SKS 1998; <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/2833/> (1.9.2015); Seija Lappalainen, Merikanto, Oskar (1868–1924) säveltäjä, urkuri, kapellimestari, professori. *Kansallisbiografia*. SKS 2001, <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/1440/> (1.9.2015).

77. Toisaalla kirjoituksessaan Itkonen nostaa Ahon, Kurikan ja Ervastian rinnalle runoilija J. H. Erkon (1849–1906), jolla myös oli kytköksiä teosofiaan. Ks. Harmainen 2013, 76.

78. Alkion tolstoilaisuudesta ks. Nokkala 1958, 247–268; teosofian ja tolstoilaisuuden yhteyksistä ks. Nokkala 1958, 269–288 ja Kokkinen 2010.

kuntakriittisillä ja seksuaalisia teemoja käsittelevillä kirjoillaan.⁷⁹

Joidenkin Itkosen valitsemien henkilöiden arvostusta hänen silmissään lisäsi epäilemättä se, että he vastustivat julkisesti Venäjän sortotoimia ja uhmasivat kenraalikuvernööri Nikolai Bobrikovin kauden sensuuria. Itkonen viittaa omaan menneisyyteensä mainitsemalla olleensa itsekin ”aktiivisen kannan miehiä” siihen asti kunnes venäläistämistomien vastustus menetti hänen silmissään ”suurpoliittisen luonteensa, jolla oli sosialistista arvoa”.⁸⁰ Itkosen listaamista henkilöistä ainakin kirjailija Juhani Aho (1861–1921) sekä toimittaja ja runoilija Severi Nuormaa⁸¹ jopa pakenivat riskialttiin toimintansa vuoksi joksikin aikaa ulkomaille.⁸²

Naisia Itkosen listalla on kaksi: maan tunnetuin näyttelijätär Ida Aalberg (1857–1915) sekä julkiseen keskusteluun aktiivisesti osallistunut kirjailija Maila Talvio (1871–1951).⁸³ Itseään selvästi vanhemmasta ikäpolvesta Itkonen mainitsee lisäksi kaksi kansankirjailijaa: Pietari Päivärinnan (1827–1913) ja Heikki Meriläisen (1847–1939), joista viimeksi mainittua yhdisti Itkoseen ainakin kiinnostus taikojen keräämiseen.⁸⁴ ”Korkeimman sosialismin” edustajaksi Itkonen kelpuuttaa myös kansanrunoudentutkimuksen professori Kaarle Krohnin (1863–1933), johon hänellä oli syntynyt henkilökohtainen yhteys Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kautta.⁸⁵ Lisäksi Itkosen listalta löytyy henkilö nimeltä Ilmari Julenius, joka oli mahdollisesti hänen mainitsemansa ”yläpiirin tähtitieteilijä”.

Moni Itkosen valinnoista oli jollain tavoin kytköksissä 1900-luvun vaihteen nuorsuomalaisuuteen tai ajan uususkonnollisiin virtauksiin. Valintojaan perustellessaan Itkonen ei kuitenkaan nosta esiin kumpaakaan näistä seikoista. Sen sijaan hän korostaa mainitsemiensa henkilöiden toimintaa tieteen ja taiteen parissa – ”[s]illä tiede ja taide se on, joka tätä maailmaa hallitsee”.⁸⁶ Itkonen toteaa, että hänen mainitsemansa henkilöt ”alhaisesta proletaari kirjailiasta, sanailiasta ja taiteiliasta, yläpiirin tähtitieteilijään asti” olisivat kyenneet ”luomaan sosialismille edullisia lakeja, inhimillisiä säädöksiä”.⁸⁷ Hän siis katsoi, että nimenomaan saavutukset henkisen kulttuurin alalla tekevät ihmisestä soveliaan päättämään kansakunnan yhteisistä asioista ja sen tulevaisuudesta. Tämä ajatus on yhteydessä Itkosen käsitykseen henkisestä kehittämisestä sosialismin ja yleisemminkin elämän tarkoituksena. Monet Itkosen ihanne-ehdokkaat olivat tässä mielessä tietämättään sosialisteja. Sosialistien listoille heitä ei kuitenkaan päätenyt tai otettu ”[s]iiitä yksinkertaisesta syystä, että ollaan tyhmiä, yksilöllisen maineen onkijoita”.⁸⁸ Itkosen silmissä siis valtaviiran sosialistien itserakkaus ajoi kansan edun ohi.

Sosialistinen Reformipuolue lähti kevään 1907 vaaleihin kahdella listalla, joille Itkosen nimeämistä ihanne-ehdokkaista oli päätenyt kaksi – Matti Kurikka ja Pekka Ervast. Ehdokkaiksi kyllä toivottiin tunnettuja nimiä ja mukaan houkuteltiin ainakin Arvid Järnefeltiä, mutta tämä kieltäytyi.⁸⁹ Muiksi puolueen ehdokkaiksi valikoituivat

79. Järnefeltistä ks. esim. Pekka Häkli, *Arvid Järnefelt ja hänen lähimaailmansa*. WSOY 1955, Tapio Kopponen, *Järnefelt, Arvid (1861–1932) kirjailija*. *Kansallisbiografia*. SKS 2002, <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/2821/> (1.9.2015). Huomattavaa on myös se, että Kurikkakin oli maksanut tolstoilaisia vaikutteita (Nokkala 1958, 217–224). Myös Itkonen itse oli esiintynyt tolstoilaisena muun muassa santarmiston kuulusteluissa keväällä 1904 (Kujala 1995, 246).

80. SKS KIA, 1. vihko, 34.

81. Itkonen käyttää hänestä aiempaa nimeä Nyman, mutta Nuormaa oli hänen virallinen nimensä vuodesta 1906 lähtien.

82. Juhani Niemi, Aho, Juhani (1861–1921) kirjailija. *Kansallisbiografia*. SKS 1998, <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/2806/> (1.9.2015); Kalemaa 2006, Nuormaa, Severi (1865–1924) päätoimittaja, kansanopiston johtaja, runoilija. *Kansallisbiografia*. SKS 2006, <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/2928/> (1.9.2015).

83. Hanna Suutela, Aalberg, Ida (1857–1915) näyttelijä. *Kansallisbiografia*. SKS 1997, <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/3101/> (1.9.2015); Liisi Huhtala, Talvio, Maila (1871–1951), kirjailija, filosofian kunniaatohtori. *Kansallisbiografia*. SKS 2001, <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/4706/> (1.9.2015).

84. Suvi Ahola, Meriläinen, Heikki (1847–1939), kirjailija, kansanperinteen kerääjä. *Kansallisbiografia*. SKS 2005, <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/2922/> (3.9.2015).

85. Ks. SKS KIA, Itkosen kirjeitä Kaarle Krohnille, 109 [109:17–25, Hä–I].

86. SKS KIA, 1. vihko, 10.

87. SKS KIA, 1. vihko, 10.

88. SKS KIA, 1. vihko, 10.

89. Häkli 1955, 363; Kalevi Kalemaa, *Matti Kurikka. Legenda jo eläessään*. WSOY 1978, 217.

Kuva 2. Itkosesta otettu pidätyskuva tammikuussa 1907. Kuvan taakse on merkitty tuntomerkkejä: pituus 158,5, harmaat silmät, tummanruskea tukka, ruskea parta, soikeat kasvit, suora nenä ja tavallinen suu. Erityisinä tuntomerkkeinä mainitaan arpi vasemmassa kädessä sekä se, että henkilö puhuu suomea. Itkosen ammatiksi on merkitty tukkiasioitsija ja rikokseksi politiikka. Lähde: Museoviraston kuvakokoelmat, HK19070116:6.

lopulta suurelle yleisölle tuntemattomat tohtorinna Hanna Heinrichs, kaakeliuunin tekijä August Aaltonen ja Kotkassa *Elämän* asiamiehenä toiminut Adolf R. Kankkunen.⁹⁰ Suurta menestystä puolueelle ei uskallettu *Elämässä-kään* odottaa, mutta toivottiin kuitenkin, että suomalaiset äänestäisivät eduskuntaan ”edes yhden todellisen sosialistin”.⁹¹ Tällä yhdellä sosia-

listilla tarkoitettiin epäilemättä Matti Kurikkaa, joka itse ilmeisesti oli vakuuttunut läpimenostaan.⁹² Itkonen puolestaan oli epäileväinen teosofien poliittisten menestysmahdollisuuksien ja ylipäänsä politiikan suhteen:

*Kärsitäänkö teosofia missään yhteiskunnallisesti huomatussa leirissä? Ei! Poliitiikan takia sitä ei kärsitä: teosofi on liaksi rehellinen, ollakseen roisto. Hulluutta olisi valita tiedemiestä, filosofia, teosofia tai hypnotisöösiä esim. eduskuntaan. Minä en siihen usko.*⁹³

Sen sijaan ”valpaslais-sosialisteja” saattoi Itkosen mukaan hyvinkin olla pääsemässä eduskuntaan, ehkä ”muutamia kymmeniä”.⁹⁴

Tietoista historiaa alhaaltapäin

Itkosen Suomalaisen Kirjallisuuden Seuraan jättämien kirjoitusten joukossa on runo, jossa hän kertoo osumisestaan kuumimman vaalijännityksen aikaan Edvard Valppaan kanssa samaan kahvilaan, Hakaniemen Salamaan.⁹⁵ Kahvilassa toisiaan tarkasteli kaksi, vaalien suuren epävarmuuden edessä vielä hetken aikaa tasavertaista miestä, joiden elämät olivat lähdössä varsin erilaisille urille.

Valppaasta tuli häntä itseäänkin hämmästyttäneen vaalimenestyksen – 80 paikkaa SDP:lle – myötä kansanedustaja, ja hänen kohtalonsa oli tulla kirjoitetuksi historiaan työväenliikkeen merkittävänä varhaisena linjanvetäjänä, ”siltasaarelaisuuden paavina”.⁹⁶ Itkoselle vaalit olivat sysäys toiseen suuntaan. Olematon vaalimenestys johti niin Sosialistisen Reformipuolueen kuin *Elämänkin* lopettamiseen ja lopulta myös vaille edustajan paikkaa jääneen Kurikan lähtöön pysyvästi takaisin valtameren taakse.⁹⁷ Tämä merkitsi Itkoselle

90. Onni Heino, ”Tekijöille työn hedelmät”. *Elämä* 9.3.1907, 1; Kalemaa 1978, 216–217. Tieto Aaltosen ammatista Kotimaasta. *Elämä* 28.4.1906, 2; Kankkusesta asiamiehenä ks. esim. Lehtemme tilauksia. *Elämä* 13.9.1906, 4.

91. Onni Heino, ”Tekijöille työn hedelmät”. *Elämä* 9.3.1907, 1.

92. Kalemaa 1978, 217.

93. SKS KIA, 2. vihko, 71.

94. SKS KIA, 1. vihko, 9.

95. SKS KIA, Itkonen, Vilho: Vaali- ja muita runoja, Kl. A.2314, B459, Runo: Anarkisti Edvard Valpas laakereilla eli vaalien kuumeessa.

96. Sit. Raoul Palmgren. *Joukkosydän. Vanhan työväenliikkeemme kaunokirjallisuus* I. WSOY 1966, 44. Valppaan elämästä ks. esim. Palmgren 1966, 135–142; Venla Sainio, Valpas, Edvard (1873–1937) Työmiehen päätoimittaja, SDP:n puheenjohtaja, kansanedustaja. *Kansallisbiografia*. SKS 2001, <http://www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/6509/> (1.9.2015). Vaalivoiton yllätyksellisyydestä Kalemaa 1978, 216–217.

97. Sosialistiselle reformipuolueelle annettiin Uudenmaan ja Viipurin läntisessä vaalipiirissä muutama sata ääntä, kun taas SDP:n äänisaalis liikkui kymmenissä tuhansissa. Anttila et al. 2009, 104–105, vaalituloksesta ks. alaviite 291. Kurikan myöhemmistä vaiheista esim. Kalemaa 1978, 220–231.

poliittista kodittomuutta ja ajautumista yhä syvemmälle suomalaisen poliittisen kentän marginaaliin.⁹⁸ Itkonen kuitenkin löysi aktiivisuudelleen muita kanavia. Vuosikymmenen vaihteessa hän asetti Tampereelle ja julkaisi omakustanteisesti runojaan arkkiveisuina nimimerkillä Mooses. Arkkiveisut käsittelivät ajankohtaisia aiheita Tampereen seudulla, kuten paikallisten pappien, poliisien ja asianajajien väärinkäytöksiä. Itkosen itse antamien tietojen mukaan menekki oli hyvä: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle lähettämässään kirjeessä hän mainitsee julkaisseensa vuoteen 1914 mennessä 16 arkkiveisua, joita oli painettu yhteensä lähes 100 000 kappaletta.⁹⁹ Tampereella Itkonen kuului myös Suomen teosofisen seuran Valonheittäjä-looshiin.¹⁰⁰

1890-luvun lopulla syntynyt yhteys Suomalaisen Kirjallisuuden Seuraan kesti ainakin vuoteen 1914, vaikka Saarijärven keruut vuonna 1907 jäivätkin Itkosen ensimmäisiksi ja viimeisiksi seuran virallisena stipendiaattina.¹⁰¹ Kansanrunouden ja taikojen lisäksi Itkonen lähetti seuralle jatkossakin omia runojaan, kirjeenvaihtoon sekä pohdintojaan kansanperinteen keruusta ja tutkimuksesta. Hänen kirjoittamiaan tekstejä on seuran kokoelmissa yhteensä noin tuhat sivua.

Tarkastelemamme Itkosen vaalivuonna 1907 Suomalaisen Kirjallisuuden Seuraan lähettämät ”Elämän käsitykseni” -vihkot ovat oiva osoitus arkistoaineistojen yllätyksellisyydestä. Ensinnäkin, yksittäisen kansanrunoudenkerääjän pohdinnat omasta elämänkäsityksestään saati aikansa

yhteiskunnallisesta ja poliittisesta tilanteesta eivät olleet sen kaltaista aineistoa, jota seuran kokoelmiin olisi erityisesti kerätty tai edes haluttu. Tähtäimessä oli aito, kollektiivinen kansanrunous, ei yksittäisten kansalaisten hengentuotteet ja kynäilyt. Toiseksi, elitistiseksi ja konservatiiviseksi mielletty Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ei ollut taho, jonka puoleen 1900-luvun alun sosiaalisten olettamien kääntyneen toivoessaan ajatuksilleen ja kirjoituksilleen ymmärrystä ja turvapaikkaa. Tästä huolimatta Itkosen kirjoitukset päätyivät seuran kokoelmiin – ja säilyivät niissä.

Toisen piirrelmänsä alussa Itkonen ounastelee, että hänen pohdintansa tuskin koskaan näkisivät päivänvaloa painomusteen avulla. Hän kuitenkin jatkaa visioiden, että ehkä ”joku, utelias tutkia, silmää näitäkin riviä, käsikirjoituksina, antaen edes ironisen kuvan, omista ajatuksissaan, täyttää sieluansa, mitä ajattelin, vuonna 1907”.¹⁰² Tällaisista vähättelevistä äänenpainoista huolimatta Itkosella oli kirjoituksilleen mitä ilmeisimmin eräänlainen pitkän tähtäimen julkisuusstrategia – jota me tutkijoina olemme osaltamme toteuttamassa. Itkosen toimintaa leimaa nimittäin selvä ”arkistotietoisuus”: omana aikanaan vaille suosiota jäänyt ajattelijä ymmärsi, että arkiston avulla hänen kirjoituksensa voisivat saada uuden – kenties yllättävänkin – elämän. Eikä Itkonen malttanut olla vihaamatta tästä vastapelureillensaakaan: Toimittaja Onni Tuomi kirjoitti *Sorretun Voimassa* toukokuussa 1909, että Itkonen ”kerskuu jättäneensä Suomalaisen kirjallisuuden seuralle Helsinkiin kaksi kirjottamaansa teosta, joista toisessa

98. Itkosen siirtyi Keski-Suomeen, jossa toimi ainakin puhujana työväenyhdistyksissä – ilmeisesti ilman puolueen virallista siunausta (Johan Kautto, Vastinetta Saarijärveltä. *Sorretun Voima* 5.2.1908, 4). Myös *Sorretun voiman* toimitus katkaisi välinsä Itkoseen vuonna 1908 syyttäen häntä kurikkalaiseksi teosofiksi, puoluepetturiksi, porvarien kätyriksi ja ilmiantajaksi. Itkosen lehteen lähettämiä kirjoituksia pidettiin enimmäkseen valheellisina ja rehellen puoluetoverien parjauksena. (Väliaikainen toimitus, Pikku-uutisia. *Sorretun voima* 7.10.1908, 3.) Itkosen toiminnasta agitaattorina ks. lisää Anna Rajavuori (tulossa, tekeillä oleva väitöstutkimus).

99. SKS KIA, 103 vir. mf., 109–119, Vilho Itkosen kirje Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle 31/1 1914. Arkkiveisut olivat runoja tai lauluja, jotka painettiin yhdelle, puolikkaalle tai neljäsosapainoarville. Painoarkin sivut taiteltiin yksinkertaiseksi vihkoseksi, joka koostui 4–16-sivusta. Vähän tai ei lainkaan kouluja käyneet kansanihmiset painattivat ja myivät 1800-luvun jälkipuoliskolla ja 1900-luvun alussa huomattavia määriä laulujaan ja runojaan arkkivihkojen muodossa, vaikka sivistyneistö arvosteli ankarasti niiden kirjallista tasoa. Ks. Jyrki Hakapää, Arkkiveisut. Laulettu ja kirjallinen kohtaaminen. Teoksessa Lea Laitinen & Kati Mikkola (toim.) *Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa*. SKS 2013, 222, 227; Kaisa Kauranen, Mitä ja miksi kansa kirjoitti. Teoksessa Lea Laitinen & Kati Mikkola (toim.) *Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa*. SKS 2013, 49. Itkosen mainintaa arkkiveisujensa menekistä on kuitenkin vaikea todentaa.

100. Luettelo Suomen teosofisen seuran jäsenistä syysk. 1:pnä 1911.

101. Itkosen lähetti ensimmäiset omat runonsa seuralle parikymmenvuotiaana, vuonna 1893. Ks. SKS KIA, Vilho Itkosen arkisto, Kokoelma runoja, B453.

102. SKS KIA, 2. vihko, 41.

’paljastetaan sos.dem. puolueen johtajien tekemiä konnamaisuuksia”.¹⁰³ Seuran kansanperinnettä koskeviin keruuintresseihin vastaamisen ohessa Itkonen siis toteutti omaa arkistopolitiikkaansa, johon hän itse ryhtyi tuottamaan sisältöä.

Itkosen kirjoitukset ovat samalla ”häviäjien historiaa” – ja sellaisena edustavat ääntä, joka tutkimuksissa useimmiten jää vähälle huomiolle.¹⁰⁴ Itkonen on esimerkki sellaisesta historian häviäjistä, joka oli omana aikanaan aktiivinen toimija ja voimakkaita tunteita herättänyt hahmo, mutta jota työväenliikkeen sen enempää kuin teosofiakaan historiankirjoitus ei ole juuri muistanut. Yhtenä syynä tähän lienee se, että Itkonen korosti itsenäisyyttään ajattelijana: hän ei kuulunut kenenkään keskeisen poliittisen toimijan – edes Matti Kurikan – välittömään lähipiiriin eikä saanut myöskään itse ympärilleen varsinaisia seuraajia tai nimensä vaalijoita. Monet Itkosesta jääneet aikalaisarviot ovat kaikkea muuta kuin mairittelevia: häntä syytettiin muun muassa varkauksista ja ilmiannoista – myös sellaisista, joille ei todisteiden valossa löydy perusteita. Myös viranomaisten lausunnoista käy ilmi, ettei Itkosta pidetty henkisesti täysin normaalina.¹⁰⁵ Koska Itkonen tiedosti hyvin asemansa oppineeseen eliittiin kuulumattomana ja poliittisesti marginaaliin tuomittuna, hänen tulevaisuuden ihmisille osoittamansa aineistot ovatkin eräänlaista tietoisesti laadittua historiaa alhaaltapäin.

Mutta mitä Vilho Itkoselle itselleen lopulta tapahtui? ”Elämän käsitykseni” -kirjoituksessaan Itkonen kertoo oman isoäitinsä, 1820-luvulla Tuusniemellä syntyneen Anna-Kaisa Itkosen ennustaneen hänen kohtalonsa. Pitäjän kupparina, povarina ja taikojen tekijänä tunnetun isoäidin mukaan pojanpoika hankkisi suuren joukon vihamiehiä, joutuisi virumaan vankiloissa ja saisi kärsiä keski-ikänsä asti vilua ja nälkää. Keski-ikästä aina vanhuuden päiviin asti hän olisi kuitenkin

hyvinvoiva ja onnellinen. Ennustipa mummo senkin, että Vilho avioituisi vasta keski-ikäisenä, saisi neljä lasta ja omistaisi omat huoneet. ”Osa siitäkin on totta, osa toteutunee tulevaisuudessa” kirjoitti Itkonen keväällä 1907.¹⁰⁶ Elämä kulki kuitenkin toisin. Sisällissodan pyörteet koituivat Itkosen kohtaloksi ja hän kuoli vuonna 1918 tamperelaisella vankileirillä sairauteen. Viranomaismerkintöjen mukaan Itkonen oli tuolloin naimaton kahden lapsen isä.¹⁰⁷ Jälkeensä hän jätti harvinaisen kokoelman kirjoituksia ja näyn toisenlaisesta, toteutumatta jääneestä Suomesta.

Abstract: A voice from the margins of politics. The notes and publicity strategy of theosophical worker Itkonen in the election spring of 1907

In the early 20th century the Finnish working-class movement entailed a theosophically oriented wing, whose conceptions of socialism and the nation differed decisively from mainstream socialism. This article focuses on an exceptional piece of material that takes the reader into the midst of a pivotal moment in Finnish history: a text produced by a theosophical worker called Vilho Itkonen right after the first parliamentary elections in Finland in 1907. The text, stored in the archives of the Finnish Literature Society by Itkonen himself, is an example of political history written consciously “from below”. It tells how an active yet marginalized figure comprehended the Finnish political situation and the future of the nation in 1907, and how Itkonen used the archives of the Finnish Literature Society boldly for his own means – to carry out a long-term publicity strategy to express his political views. Itkonen, feeling misunderstood and left in the margins of his own era, wrote for the researchers and readers of the future, hoping for their understanding and appreciation.

Keywords: history from below, marginal history, theosophy, socialism, archives, Finnish working-class movement

103. *Sorretun Voima* 17.5.1909; ks. myös Rajavuori (tulossa).

104. Ks. esim. Seppo Knuutila, *Tyhmän kansan teoria. Näkökulmia menneestä tulevaan*. SKS 1994, 40.

105. Kujala 1995, 208–209, 221, 253. Itkosen toimintaa 1900-luvun alun työväenliikkeessä tarkastelleen Antti Kujalan päätelmien mukaan “[h]änellä oli kyllä kirjallisia taipumuksia, mutta hänen kirjoituksensa ja toimintansa kielivät siitä, että erilaiset pakkomielleet hallitsivat hänen persoonaansa” ja ”ryhtyessään johtamaan proletaarikomiteoita ja neuvoamaan sosiaalidemokraattista puoluetta Itkonen hypäsi itselleen liian suuriin saappaisiin”. Kujala 1995, 253.

106. SKS KIA, 3. vihko, 83, 98–100.

107. *Suomen sotasurmat 1914–1922*, <http://vesta.narc.fi/cgi-bin/db2www/sotasurmahaku/input?hakuid=17106> (26.10.2016).